

AXIOLOGICKÁ PODSTATA NOETICKÉHO PROCESU

Eva Klčovanská

Terminologické vymedzenie základných pojmov

Axiológia, predtým tiež **timológia**, **timetika**, je náukou o pôvode, povahe **hodnôt**, ich mieste v spoločnosti a v hodnotovej štruktúre. Predstavuje filozofickú disciplínu skúmajúcu otázky súvisiace so vznikom, fungovaním a premenou hodnôt (por. Brugger, 1994).

Ku konštituovaniu samostatnej axiológie prichádza až v 2. polovici 19-ého storočia. Učenie o hodnotách rozvinuli predovšetkým (a) E. Hartmann, ktorý *prvý raz použil* pojem axiológia pre učenie o určovaní hodnôt; (b) H. R. Lotze, ktorý pojem hodnota *zaviedol do filozofie* a je považovaný za zakladateľa filozofie hodnôt; (c) novokantovská škola.

Mohutným impulzom pre systematické skúmanie hodnôt bola taktiež F. Nietzscheho požiadavka *prehodnotenia všetkých hodnôt*.

Ďalším dôležitým inšpiratívnym momentom bolo rozpracovanie fenomenologickej axiológie M. Schelera a pod.

Od začiatku 20-ého storočia sa objavuje celý rad axiologických teórií napr. ako psychologizujúce, historické, objektivistické, intuitívne, existenciálne.

Hoci otázky hodnôt boli imanentné takmer všetkým filozofickým systémom v priebehu dejín filozofie, prívrženci postmodernity tvrdia, že filozofia hodnôt - najmä pre obtiažne stanoviteľný logický status hodnôt, subjektivismus a tendenciu k metanaratívnemu¹ prekryvaniu hodnotového pluralizmu - stráca na význame (porov. Kol. autorov, 1998; Sokol, 1998).

Pojem **noetika** pochádza z gréckeho slova *noein*, čo v preklade znamená *myslieť*, predstavuje jednu zo základných filozofických disciplín zaoberajúcich sa pôvodom, predmetom, povahou, rozsahom a výsledkom poznania. Rôznorodosť smerov **teórie učenia** je čiastočne vyjadrená i v jej odlišných názvoch ako *gnozeológia* (učenie o poznaní), *epistemológia* (učenie o vede) – rozšírené najmä vo frankofónnom prostredí (porov. Kol. autorov, 1998).

¹ *Metanarativita* – univerzálne koncepty moderny (porov. Anzenbacher, 1994).

Hoci problematika noetiky bola vo filozofii prítomná už od začiatku, problém poznania sa však stáva *centrálnym* až na začiatku novoveku, v dobe, keď rozvoj prírodných vied a hranice špekulatívnej filozofie vyžadovali zásadné preverenie **spol'ahlivosti** dovtedajších poznatkov.

Ako samostatná filozofická disciplína sa však noetika profilovala až v 19. storočí a to zásluhou I. Kanta. Podľa toho, aký **aspekt poznania** sa pre celkový charakter považuje za najdôležitejší, možno rozlišovať viaceré noetické smery a prúdy, ktoré v dejinách často medzi sebou navzájom ostro súperili. Z hľadiska *pôvodu* poznania je možné hovoriť napr. o empirizme, racionalizme; podľa *predmetu* poznania možno rozlišovať napr. realizmus, idealizmus; z aspektu *povahy* poznania sa dá hovoriť napr. o pozitivizme, z hľadiska *rozsahu a výsledkov* poznania sa diferencuje napr. dogmatizmus, skepticizmus, agnosticizmus a pod.(porov. Brugger, 1994, Kol. autorov, 1998).

V psychológii možno pojem *noetický* - v porovnaní s filozofiou - považovať nielen za relatívne *nový*, ale v súvislosti s používaním tohto označenia sa dá tiež hovoriť o určitom významovom posune.

Psychológovia si vypomohli viacvýznamovosťou pojmu „**noetický**“, ktorý je odvodený z gréckeho slova „**nous**“, **nús**“, čo v preklade znamená um, rozum, pozornosť, opatnosť, rozvážnosť, myseľ, zmysel, srdce, úmysel, vôľa, myšlienka (porov. Lepař, 1873); duch, duša, myseľ, zmysel, rozvaha, zmýšľanie (porov. Prach, 1942).

Hoci označenie *noetický* sa v širokom zmysle tohto slova objavuje i v dielach predstaviteľov humanistickej, kognitívnej i existenciálnej psychológie, vzhľadom na rozsah a celkové zameranie nášho príspevku menovite spomenieme dvoch protagonistov existenciálno-kognitívneho smeru (V. E. Frankla a K. Popielskeho), ktorí vo svojej teórii používajú pojem **noetický** explicitne, na vyjadrenie špecificky „ľudského“, t.j. duchovného rozmeru osobnosti.

Tento termín *prvýkrát* v psychológii aplikoval práve V.E. Frankl na vyjadrenie fenoménu „**duhovna, duchovnosti**“. Podľa autora, človek práve v *noetickom* rozmere prekračuje svoje psychofyzické bytie a zodpovedne rozhoduje o sebe, zaujíma postoje k svojej psychofyzickej určenosti a realizuje určitú mieru slobody voči podmienenosti vonkajšími a vnútornými podmienkami. S noetickou dimenziou človeka spája tri špecificky ľudské fenomény: *slobodu, zodpovednosť a hodnoty*.

Podľa K. Popielskeho (1994) sa noetický rozmer osobnosti najevidentnejšie prejavuje v snahe človeka objaviť zmysel vlastnej existencie cez vytváranie si vzťahu k **hodnotám**. Vďaka

tomuto rozmeru a spolu s ním je človek schopný sebareflexie, sebaodstupu, slobodne sa rozhodovať, prekračovať podmienky a pod.

Fenomenologický prístup k hodnotám

Keďže V. E. Frankl a K. Popielski – pri kreovaní logoteoretického chápania hodnôt – nadviazali najmä na ontológiu N. Hartmanna a axiológiu M. Schelera, v našom príspevku aspoň stručne priblížime fenomenologický prístup k hodnotám.

Hodnota, v kontexte *fenomenologickej interpretácie*², sa chápe ako niečo obsahovo rozmanité, objektívne, odlišné od bytia; niečo apriórne, čo napĺňa úsilie zmyslom, nestotožňuje hodnotu s „má byť“, resp. s povinnosťou, ale to „má byť“, ešte len zakladá.

M. Scheler, N. Hartmann patria k najvýznamnejším predstaviteľom fenomenologickej etiky, ktorá vychádza zo zásady časovo neobmedzene platných, ideálnych hodnôt. Nie hodnoty sú dejinne premenlivé (láska ostáva láskou bez ohľadu na dejinnú epochu), ale stav rozvoja nášho cítenia hodnôt vo vzťahu k nepremennému a nedejinnému svetu hodnôt sa mení. Odmietajú odvodzovať hodnoty zo subjektu, ako projekty jeho zmyslu. Tvrdia, že hodnoty majú bytie o sebe, úplne nezávislé na subjektoch.

Podľa M. Schelera (porov. Anzenbacher, 1987, 1994; Mráz, 2001) hodnoty sú *samy o sebe platné, objektívne cieľové obsahy ľudskej snaživosti*. Hodnoty sú takými obsahmi, ktoré nemožno racionálne postihnúť, ale ich poznanie sa uskutočňuje v **cítení**, záľube a nakoniec v milovaní, či odmietaní, v poznaní súvislostí a stupňov hodnôt – čiže *v mravnom poznaní*. Toto cítenie je však chápané ako duchovné, ale iracionálne, nie ako zmyslovo-afektívne. Hodnoty sú apriórnymi cieľmi nášho mravného konania.

Jeho axiológia je personalistická, pretože každá realizácia hodnoty sa uskutočňuje v osobnom akte, pričom jednota týchto aktov určuje osobnosť.

² **Fenomenológia** pochádza z gréckeho *fainetai* – ukazuje sa, javí sa, *logos* - reč. Termín, ktorý sa používal viacvýznamovo, je v súčasnosti vyhradený pre označenie významného filozofického smeru 20-ého storočia založeného E. Husserlom. Programom fenomenológov je: *analyzovať, čo sa ukazuje, k veciam samým*. Filozofia sa má zaoberať tým, čo sa ukazuje, čo je nepochybne dané, čo je *fenomén*. *Fenomenológia* je teda veda o *fenoménoch*, ktorá analyzuje fenomény tak, aby ako danosť vystúpili esencie a esenciálne fakty (porov. Anzenbacher, 1987, 1994; Kol. autorov, 1998).

Hodnoty podľa N. Hartmanna (2002) *sú tým, vďaka čomu všetko, čo má na nich účasť, je také aké je, totiž hodnotné; sú „bezmocné“ a čakajú na realizovanie človekom.* Hodnoty pre človeka znamenajú ideálnu povinnosť, ktorá ho nezáväzuje, ale ho necháva slobodným.

Základom morálky - podľa autora - nie sú príkazy, zákazy, normy, pravidlá, ale *hodnoty*. Etika preto, musí byť budovaná na axiológii, na nepochybných fenoménoch mravného života, nie na predpokladoch, ktoré nie sú nášmu poznaniu dané a v ktoré možno len veriť alebo neveriť. Jeho verzia hodnotovej etiky akcentuje bohatú rozmanitosť „riše hodnôt“, usiluje o vysvetlenie vývoja a diferencovanosti pozitívnych morálok, je namierená proti jednostrannostiam, usiluje o prekonanie etického relativizmu a pritom odhaľuje priestor pre toleranciu, ponúka syntézy, ktoré neznamenajú neuznanie a potlačenie jedných hodnôt, či celých sfér hodnôt v mene jedného princípu. Snažil sa prekonať axiologický a etický relativizmus. Človek nemôže hodnoty ľubovoľne vytvárať alebo rušiť, „sú“ hodnotami nezávisle na tom, či si ich človek - a ľudstvo vôbec - v danej dobe uvedomuje alebo nie. Hodnoty sa nemenia, mení sa len vedomie hodnôt.

N. Hartmann (2002) hovorí o dvoch cestách objavovania hodnôt - *primárnej a sekundárnej*. *Sekundárne* objavovanie hodnôt môže uskutočniť len filozofia. Mnohé hodnoty sú živé v ľudskom srdci, bez toho, žeby boli myslením vedome hľadajúcim hodnoty, priamo uchopené. Takéto uchopenie môže uskutočniť len filozofia. Preto sa nazýva *sekundárnym* objavovaním hodnôt. *Primárne* objavovanie hodnôt uskutočňuje človek v každodennom živote. Každý nový životný konflikt stavia človeka pred nové úlohy a tým ho môže priviesť k uchopeniu nových hodnôt. Primárne vedomie hodnôt rastie práve so stupňovaním morálneho života, s rastúcou komplikovanosťou a intenzitou, s rozmanitosťou a skutočnou hodnotovou výškou jeho obsahu. Z toho vyplýva, že celé ľudstvo neustále pracuje na primárnom objavovaní hodnôt, bez toho, žeby si to uvedomovalo. Keď nejaká doba vtlačila určitej hodnote meno, je isté, že ďalšie generácie už s týmto menom nebudú spájať ten istý význam (čo potvrdili i výsledky viacerých výskumov, medzi inými i nášho z roku 1999, že tradičné hodnoty ako rodina, láska, vernosť, priateľstvo zostávajú, ale vstupujú do nových vzťahov, vystupujú v nových funkciách, mení sa ich obsah). Prichádza tak k neustále sa opakujúcemu vypracovávaniu nových hodnotových obsahov. Nejde však o prehodnocovanie hodnôt, ale o *prehodnocovanie života*. Hodnoty samotné sa v revolúcii étosu neposúvajú. Ich podstata je nadčasová. Posúva sa ale *vedomie hodnôt*. Vedomie vždy vykrajuje z riše hodnôt práve tú časť, ktorú spoznalo. Potom každá hodnota, ktorá do tejto časti vstupuje alebo z nej vystupuje, vedie hodnotiace vedomie k prehodnocovaniu

života. Proces etickej revolúcie je skutočným procesom odhaľovania, odkrývania hodnôt. (Do psychológie túto ideu odkrývania hodnôt prevzali V. E. Frankl a K. Popielski). Na druhej strane je však vždy súčasne i stratou hodnôt, ich zabudnutím, strácaním sa hodnôt. Celý fenomén týchto premien ukazuje určitú časť hodnotového vedomia.

Existenciálno-kognitívne chápanie hodnôt v kontexte psychológie

V. E. Frankl i K. Popielski, vychádzajúc z trojdimenzionálneho modelu osobnosti (t.j. ako somaticko-duševno-duchovnej jednoty), upozornili, že hodnoty a ich význam pre človeka je dôležité skúmať práve v kontexte tohto noetického (duchovného) rozmeru osobnosti, s ktorým sú (hodnoty) úzko späté.

V. E. Frankl (1996), nadväzujúc na ontológiu N. Hartmanna a axiológiu M. Schelera, najmä na ich myšlienky o „*otvorenosti*“ ako charakteristickej črte ľudského bytia, rozpracoval trichotomickú kategorizáciu hodnôt (*tvorivé, zážitkové a postojoyé hodnoty*).

V podobnom fenomenologicko-existenciálnom zameraní, s dôrazom na noetický prístup, problematiku hodnôt viac teoreticky rozpracoval K. Popielski (1987, s.110), ktorý pod **hodnotou** chápe všetko, čo *človeka priťahuje, obohacuje, usmerňuje, čo vytvára jeho osobu vo všetkých dimenziách, prejavoch a snahách*. Vytvoril tiež axiologický model, v ktorom poukazuje na existenciu „špecificky ľudských hodnôt“, ktoré sa chápu ako kvality priamo spojené s ľudským spôsobom bytia.

Predstavitelia existenciálno-kognitívnej psychologickkej školy vnášajú do problematiky hodnôt viaceré nové pohľady. V prvom rade poukazujú na úzku spätosť hodnôt s noetickým (duchovným) rozmerom osobnosti. Hodnoty sú plne motivované noetickým rozmerom osobnosti a práve v ňom sú cieľom i predmetom potrieb, túžob i rozhodnutí subjektu.

Zistili, že vnútorná hodnotová orientácia človeka rozhodujúcou mierou koreluje s jeho duševným zdravím. Väčšia diferencovanosť a variabilnosť hodnotovej orientácie ovplyvňuje vývin osobnosti pozitívnym a stabilným smerom. Zdravá hodnotová orientácia obsahuje skôr viac približne rovnako dôležitých hodnôt, než malý počet extrémnych hodnôt (por. Lukasová, 1997).

Hodnoty tak predstavujú jeden z najdôležitejších komponentov psychického vývinu, duševnej zrelosti a duševného zdravia človeka. Zohrávajú dôležitú formačnú úlohu pri rozvoji osobnosti človeka, podieľajú sa na organizovaní štruktúry osobnosti. Participácia na

hodnotách a skúsenosť s nimi prehľbuje a rozširuje životnú spokojnosť jednotlivca, reguluje jeho postoje i vzťah k úspechom a prehrám a napokon tvorí základný pilier jeho zmyslu života.

Práve vďaka slobode a zodpovednosti je človek schopný smerovať k mimo-osobným hodnotám a tak prekračovať seba samého i vlastnú podmienenosť. Hodnoty, po ktorých človek siaha, tak určujú mieru jeho zrelosti.

Kognitívno-existenciálne orientovaná psychológia sa nezameriava iba na *denotačný aspekt* hodnoty (t.j. aké hodnoty si človek vyberá), ale skôr si všíma jej *konotačnú stránku* (obsah, ako človek danú hodnotu chápe, aký význam jej pripisuje). Z toho dôvodu je dôležité, aby i výchova k hodnotám smerovala za deklaratívnu rovinu, k hlbšej reflexii obsahujúcej význam konkrétnej hodnoty.

Nedostatok existenciálnych hodnôt v živote človeka, znehodnocuje jeho schopnosť duševného rozvoja, čo postupne môže viesť až k *existenciálnej frustrácii*, či *noogénnej neuróze*. Ťažkosti tohto druhu súvisia s nedostatkom v oblasti rozvoja aktivity noetického (duchovného) rozmeru osobnosti, s rezignáciou stávať sa samým sebou a hodnotovo sa naplňať. Vzhľadom na to, že potreby noetického rozmeru sú menej naliehavé, zanedbanie v tomto smere býva menej pozorovateľné, než v iných rozmeroch, hoci sa to deje práve v dimenzii, kde sa realizuje optimum slobody pri minimálnej podmienenosti. Rezignácia v tejto oblasti sa nevníma hneď a jej príčiny sú ťažko postihnuteľné. Jej dôsledky sú zvyčajne dlhotrvajúce a symptómy sa môžu objavovať rovnako na úrovni somatického i psychického rozmeru (porov. Frankl, 1996, 1997; Popielski, 1994).

Hodnoty podľa predstaviteľov existenciálno –kognitívneho prístupu (porov. Frankl, 1979, 1997; Popielski 1994, 1996) zohrávajú v živote človeka **viacero významov**. *Po prvé*, hodnoty sa uskutočňujú najmä vďaka slobode, zodpovednosti, angažovanosti a schopnosti človeka rozhodovať sa; zviditeľňujú sa prostredníctvom činov, ktoré sami evokujú. *Po druhé*, hodnoty pomáhajú k zrelosti človeka. *Po tretie*, prispievajú k realizácii zmysluplného života a prekonávaniu seba i vonkajších podmienok.

Hodnoty predstavujú také kultúrne dedičstvo, ktoré sa automaticky neprenáša z generácie na generáciu (porov. Hartmannu myšlienku o zmene obsahu hodnôt, prehodnocovaní života), ale každý jednotlivec si ich musí opätovne osvojiť, zaujať k nim osobný postoj a sám sa pre ne rozhodnúť. Hodnoty mu tak umožňujú prekračovať seba samého a vytvárať si vzťah ku

všetkému, čo poznáva. Prepracovanie sa k poznaniu a napĺňaniu hodnôt, najmä tých vyšších, býva niekedy výsledkom celoživotného hľadania.

Tento príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 1/0455/03

Literatúra

- [1] ANZENBACHER, A.: *Úvod do filozofie*. Praha, 1987.
- [2] ANZENBACHER, A.: *Úvod do etiky*. Praha : Academia, 1994.
- [3] BRUGGER, W.: *Filosofický slovník*. Praha : Naše vojsko, 1994.
- [4] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno : Cesta, 1996.
- [5] FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*. Brno : Cesta, 1997.
- [6] FRANKL, V.: *Teorie a terapie neuróz*. Praha : Grada, 1999.
- [7] HARTMANN, N.: *Struktura etického fenoménu*. Praha : Academia, 2002.
- [8] KLČOVANSKÁ, E.: Hodnotová orientácia súčasnej mládeže a jej význam v pedagogickom procese. *Radosť a Nádej*, 7, č.1, 2004, 15-25.
- [9] *Filosofický slovník*. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 1998.
- [10] LEPAŘ, F.: *Slovník řecko-česko-něm*. Praha : I.F. Tempský, 1873.
- [11] LUKASOVÁ, E. S.: *Logoterapie ve výchově*. Praha : Portál, 1997.
- [12] MRÁZ, M.: *Etika I. Základná a špeciálna*. Trnava : FH TU, 2001.
- [13] POPIELSKI, K.: *Człowiek - pytanie otwarte*. Lublin : Redakcja wydawnictw KUL, 1987.
- [14] POPIELSKI, K.: *Noetyczny Wymiar Osobowości*. Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1994.
- [15] POPIELSKI, K.: *Człowiek - wartości - sens*. Lublin : Redakcja wydawnictw KUL, 1996.
- [16] PRACH, V.: *Řecko-český slovník*. Praha : Springer, 1942.
- [17] SOKOL, J.: *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmu*. Praha : Vyšehrad, 1998.

PhDr. Eva Klčovanská, PhD.
Katedra psychológie
Filozofická fakulta TU
918 43 Trnava
e-mail: eklcovan@truni.sk